

נחום לאם

י"ט מנחם אב, תשמ"ז

בירור מחלוקות רבי ישמעאל ורשב"י במצות ת"ת

בגמ' ברכות דל"ה ע"ב, ת"ר ואספת דגנך מה ת"ל לפי שנא' לא ימוש ספר התורה הזה מפין (והגית בו יומם ולילה) יכול דברים ככתבן ת"ל ואספת דגנך הנהג בהן מנהג דרך ארץ דברי רבי ישמעאל, רבי שמעון בר יוחאי אומר אפשר אדם חורש בשעת חרישה וזורע בשעת זריעה וכו' תורה מה תהא עליה, אלא בזמן שישראל עושין רצונו של מקום מלאכתן נעשית ע"י אחרים וכו', אמר אביי הרבה עשו כרבי ישמעאל ועלתה בידן כרשב"י ולא עלתה בידן, א"ל רבא לרבנן במטותא מינייכו ביומי ניסן ויומי תשרי לא תתחזו קמאי כי היכי דלא תשרדו במזונייכו כולא שתא.

והראשונים והאחרונים כאחד הקשו מגמ' מנחות דצ"ט ע"ב במשנה שרבי יוסי אומר שבלחם הפנים יוצא הדין של "לפני תמיד" אפילו אם אין הלחם על השולחן בכל רגע ודי פעם בכל יום, אפילו סילק את הישנה שחרית וסידר את החדשה ערבית. ובגמ' שם, א"ר אמי מדבריו של רבי יוסי נלמוד אפ' לא שנה אדם אלא פרק א' שחרית ופרק א' ערבית קיים מצות לא ימוש וכו' א"ר יוחנן משום רשב"י אפ' לא קרא אדם אלא ק"ש שחרית וערבית קיים לא ימוש ודבר זה אסור לאומרו בפני עמי הארץ, ורבא אמר מצוה לאומרו בפני ע"ה, שאל בן דמה בן אחותו של רבי ישמעאל את רבי ישמעאל כגון אני שלמדתי כל התורה כולה מהו ללמוד חכמת יונית קרא עליו המקרא הזה לא ימוש וכו' צא ובדוק שעה שאינה לא מן היום ולא מן הלילה ולמוד בה חכמת יונית, ופליגי דר' שמואל בר נחמני דאמר ר' שמואל בר נחמני א"ר יונתן פסוק זה אינו לא חובה ולא מצוה אלא ברכה וכו'. והנה מכאן שנתחלפו השיטות מן הקצה אל הקצה הן לרבי ישמעאל הן לרשב"י. ועי' בתוס' ר' יהודה החסיד ותוס' הרא"ש לברכות שם, ובשו"ת ראבי"ה סי' קנ"א, וברדב"ז ח"ג סי' תש"ז, ובקרבן אורה למנחות שם, וכהנה וכהנה. ואם כי בשאילתות (שאילתא קמ"ב) יש גירסא אחרת, לא רשב"י אלא רבי יהושע בן יהוצדק (ועי' בהעמק שאלה שם שגורס בשאילתות רבי שמעון בן יהוצדק ועי' גם בש"ן יו"ד סי' רמ"ו), מ"מ רוב הספרים גורסים כמו שהוא לפנינו, ואפילו לפי גירסת השאילתות עדיין קשה מרבי ישמעאל ארבי ישמעאל.

והנה טרם שאנו באים לעסוק בקושיא זו שכבר דשו בה נימושות, ננסה לברר דברי הגמ' עצמה בברכות. ראשית, הערה על לשון הגמ': על דברי רבי ישמעאל הנהג בהן מנהג ד"א כתב רש"י וז"ל, הנהג בהם - עם דברי תורה, מנהג ד"א - שאם תבוא לידי צורך הבריות סופך ליבשל מד"ת, עכ"ל. והנה מ"ש "בהן - עם ד"ת", קשה שהרי הנושא של דברי רבי ישמעאל הוא "ספר התורה", כפי שכתוב ביהושע "לא ימוש ספר התורה הזה" וכו', ומדוע עבר מל' יחיד לל' רבים: הנהג בהן, הלא היה לו לומר: הנהג בו, ולא בהן. (ונראה שרש"י הוכרח לפרש כן בגלל החלק השני של פירושו שכתב עפ"י סוף הסוגיא, דברי רבא לתלמידיו שלא יבואו לישיבה בשני חדשים של ניסן ותשרי בכדי שיוכלו להתפרנס כדבעי ועי"כ להיות פנויים לתורה כל שאר השנה, ולכן פירש "דרך ארץ" במובן של מלאכה וכבמשנה במס' אבות "יפה

תלמוד תורה עם דרך ארץ".

לכן לפעם נפרש בדרך אחרת לגמרי, והוא ש"מנהג דרך ארץ" הוא שם נרדף ל"דברה תורה בלשון בני אדם", וההיפך של "דברים ככתבן" בסוגיין בברכות, שכן הוא דרך בני אדם להבין בטוה בהרחבה ולא באופן מילולי ממש, היינו ש"מנהג דרך ארץ" הוא להבין מתוך הפסוק שיש בכלל מצוה ללמוד תורה בכל יום ובכל לילה, אבל לא שהמצוה מחייבת אותי ללמוד בכל רגע ממש ואוסרת עלי שום פעולה אחרת הן ביום הן בלילה וכדמשמע מקריאה מילולית (או "דברים ככתבן") ב"לא ימוש הספר התורה הזה מפין יומם ולילה" -- ממש. וביתר באור, דרך בני אדם הוא להבין את החלק השני של המשפט כפירוש על החלק הראשון, בחינת כלל ופרט, ולכן כשהתורה אומרת "לא ימוש" שעל-פי "דברים ככתבן" היינו כל רגע ממש, בא הפירוש מיד באותו פסוק בחלקו השני, "והגית בו יומם ולילה", לומר לך שכל זמן שאני משתדל ללמוד ביום וללמוד בלילה הנני מקיים בזה כוונת הכתוב בחלקו הראשון, "לא ימוש". וא"כ "הנהג בהן" מוסב על המלים שבפסוק בספר יהושע, ושיטת רבי ישמעאל היא שהפסוק נקרא באופן יותר חפשי ולא בדיקנות מילולית. ואמנם כן משמע מדברי הספרי (עקב מ"ב) שבמקום "הנהג בהן מנהג דרך ארץ" כתב "דרך ארץ דברה תורה", בדומה ל"דיברה תורה בלשון בני אדם", וזה א"א להלום לפירושו של רש"י. ולפי"ז יש לנו עוד פירוש למונח "דרך ארץ", נוסף על כל המשמעויות האחרות הכרוכות בו.

והנה מבין שתי הסוגיות יוצא שרבי ישמעאל אם כי אינו מקבל את הפסוק "דברים ככתבן" סובר שמשמעו הוא שעל האדם ללמוד תורה כפי כחו, דהיינו כל עת פנאי שיש לו חוק מן הזמן שעליו להקדיש לבקשת שרפו, לדגנו ותירושו ויצהרו. וזה הוא לומד מפסוק ואספת דגנך שכנראה לומד את הפסוק כמצוה, שכן הוא רצון הבורא שאדם יתעסק בפרנסתו ובפרנסת ביתו בחי' תורה שיש עמה מלאכה. ולפי"ז חוק מפרנסה, וכמובן מה שעליו לשים לב לצרכיו הגופניים ולבני ביתו, וכמובן גם לעשיית שאר מצוות התורה, חייב אדם ללמוד תורה תמיד. ועל כן, אסור לו ללמוד חכמת יונית אפי' כבר למד כהת"כ מפני שזה לא נכנס בגדר ואספת דגנך וא"כ הוא ביטול תורה.

ודברי רשב"י יש להבין שודאי מסכים לפירושו של רבי ישמעאל שפסוק הזה יש לקרוא כפי מנהג ד"א ולא דברים ככתבן, אבל הוא חולק על רבי ישמעאל בשני מישורים, המישור של פירוש המקרא וההלכה מדאורייתא והמישור המעשי. לענין המישור הראשון, רשב"י לומד לא ימוש כרבי יוסי בלחם הפנים שיש חיוב רק פעם ביום ופעם בלילה, שקריאת הפסוק לפי מנהג דרך ארץ מלמדת ש"לא ימוש" פירושו "יומם ולילה", והכוונה בזה היא כמו בלחם הפנים דהיינו פעם ביום ופעם בלילה. וא"כ מעיקר הדין חולק על רבי ישמעאל וסובר שמן התורה די בפרק א' שחרית ופרק א' ערבית, ואפילו בלי הצורך להתעסק בפרנסתו. ובזה הוא מקיל על רבי ישמעאל. ובמישור השני, הוא מחמיר על רבי ישמעאל וסובר שאם למעשה תתן פתחון פה לבני אדם לא ללמוד תורה תמיד, יבואו לזלזל בת"ת עד כדי כך שתשתכח תורה מישראל ח"ו -- "תורה מה תהא עליה" או, כדברי המאמר המקביל בספרי הנ"ל, "אין לדבר סוף", כלומר, אדם חורש בשעת חרישה וכו' וכולו נתון ברדיפה להושה אחרי פרנסתו עד שלא נשאר שום פנאי לת"ת. ובכן רשב"י סובר שלשם סיג מחויבים ללמוד ממש כל היום וכל הלילה ככל מה שאפשר ולסלק ידו אפילו מבקשת פרנסתו ולסמוך על הקב"ה שיתן לו שרפו ומזונו. ולחיצוק דבריו שיש לעשות סיג שכזה, דרש את הפסוק של ואספת דגנך שלא כרבי ישמעאל ובאופן שאינו כפשוטו של מקרא (עי' בתד"ה באן בזמן ובקושית המהרש"א על אתר), כך שלפי הדרש יש למצוא

בו טעד לסיג.

ועפי"ז מובנים דברי אביי, "הרבה עשו כרבי ישמעאל ועלתה בידם כרשב"י ולא עלתה בידם", דהיינו כיון שרשב"י אמר שחייב אדם ללמוד תמיד אפילו על חשבון פרנסתו לא מתוך דבנות הכתובים כן ולא מפני הלכה שהיתה קבלה בידו אלא מתוך סיג לרגלי התבוננותו במישור המעשי, א"כ עלינו לבדוק אם אמנם למעשה, מן הנסיון שנצטבר, הוכחה צדקת טיעונו שלשמו הציע את הסיג, וע"ז אמר הרבה עשו וכו' שדוקא רבי ישמעאל צדק בזה שלשם פרנסה מותר להבטל מת"ת ושאפי' אם אדם חורש בשעת חרישה וכו' מ"מ "יש לדבר סוף" ובנ"א כן לומדים תורה, ואילו אלה שניסו לעשות כ(סיגו של)רשב"י רובם לא הצליחו. (וכדאי להעיר על ביטוייו של אביי "עלתה" ו"לא עלתה" שאולי יש כאן רמז למ"ש רשב"י בעצמו, מובא משמו בסוכה דף מ"ה ע"ב, "ראיתי בני עליה והם מועטים וכו' אני ואלעזר בני הן", שאמנם לבני עליה המועטים כרשב"י ובנו אפשר ואפשר ללמוד כל הזמן ולהשליך יהבם לגמרי על ה', אכל לא לרבים שמכיון שאינם בני עליה, לא עלתה בידם).

לפי דברינו איפוא מחלוקת רבי ישמעאל ורשב"י היא גם בהלכה ובבאור המקראות וגם בהתבוננות בצרכי השעה. לדברי שניהם, אין להבין את המקרא הזה באופן מילולי. לרשב"י יש חיוב מד"א רק ללמוד פרק א' שחרית ופרק א' ערבית, ואפילו בלי האמתלא של פרנסה, רק שמדרבנן חייבים לדרוש התמסרות שוטאלית לת"ת, ואפילו להבטל ממלאכה לשם ת"ת. ורבי ישמעאל טובר שהפסוק מחייבו ללמוד תורה תמיד כפי כחו אבל לא להבטל מבקשת מחייתו, ואין רבי ישמעאל מסכים לסיגו של רשב"י שלפיו גם פרנסה אסורה אם היא גורמת ביטול ת"ת. ולפי"ז אין סתירה בין שתי הסוגיות כלל ומתורצת קושיתנו.

ועתה יש לבדוק מהו הפסק של האמוראים בזה. ברור שאביי ורבא ס"ל כרבי ישמעאל לגבי הסיג ולא כרשב"י. אביי אמר בפירוש שהרבה עשו וכו' וכנ"ל. ורבא הורה הלכה למעשה לתלמידיו כן להתחשב בדרישות הפרנסה ורק כן יעלה בידיהם ללמוד תורה לעתיד. ומנח' מנחות משמע שרבי יוחנן שאמר אסור לאומרו בפני ע"ה סובר כרשב"י לגמרי, בשני המישורים, ולכן אף שמעצם הדין די בפרק א' וכו' אסור לפרסם לע"ה שמתוך כך יבואו לזלזל בסיג שסיג רשב"י ללמוד תמיד ואפי' על חשבון פרנסתו של אדם. ורבא ס"ל לגבי עצם הדין כפי שיוצא מבאור המקראות כרשב"י דהיינו פרק א' וכו', ולגבי הסיג פוסק כרבי ישמעאל שאין לגזור, וזה משמע הן ממה שאמר לתלמידיו בברכות הן ממה שפסק שמצוה לאומרו בפני ע"ה במנחות.

ובגדרים דף ח' ע"א א"ר גידל אמר רב האומר אשכים ואשנה פרק זה וכו' נדר גדול נדר לאלקי ישראל, והלא מושבע ועומד מהר סיני הוא ואין שבועה חלה על שבועה, הא קמ"ל כיון דאי בעי פטר נפשיה בק"ש שחרית וערבית משום הכי חייל שבועה עליה. והנה לכאורה ר' גידל אמר רב ס"ל כרשב"י במנחות שהשעור מד"א הוא פרק א', ואמנם כן למד רש"י הפשט, ע"ש. ולפי"ז פוסק כרשב"י לגבי הפשט בפסוק כמבואר במס' מנחות, ולענין הבעיה במס' ברכות דהיינו הסיג, אולי י"ל דרב גידל אמר רב סובר דאין סיג וכרבי ישמעאל, דאילו היה סיג כזה היה חיוב ולא היתה חלה השבועה דכבר מושבע ועומד מטעם לא תסור. ולפי"ז ר' גידל אמר רב היא זהה עם זו של רבא. אבל הר"ן שם סובר שמה שאין שבועה חלה על המצוה הוא רק כשהמצוה בהדיא בקרא אבל אם אתי מדרשא ואפי' הוא מד"א חלה השבועה ואין אומרים אין שבועה חלה על שבועה, ולפיכך על פרק א' לא חלה השבועה שזהו בהדיא, דבק"ש כתיב בשכבך ובקומך, אבל על החובה של לפי כחו, שצריך להרבות על פרק א' ביום ופרק א' בלילה, שלרבי ישמעאל הוא הפשט בלא ימוש,

חלה השבעה. ולפי הר"ן ר' גידל אמר רב סובר כרבי ישמעאל לגמרי, דחייב ללמוד תורה כפי כחו.

ברם, יש באמת שיטה שלישית של התנאים והיא מה שנזכר במנחות שם בשם ר' שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן שמכחיש לגמרי שאפשר ללמוד חובה או מצוה על תמידיות ת"ת מפסוק לא ימוש, ואומר שהינו ברכה ליהושע ולא צו. לפי זה, החובה מד"א הוא מפסוק בשכבך ובקומך, וכמ"ש הר"ן בנדרים שהזכרנו, ויוצא ידי חובתו בזה ע"י פרק א' שחרית וכו' וכרשב"י במנחות. וכנראה שלא יסכים להסיג של רשב"י בברכות מטעם תורה מה תהא עליה, שהלא הבטיח לסיג זה הוא הפסוק של לא ימוש. וצ"ל שלשיטה זו יש חובה ללמוד פרק א' וכו' וכל המרבה הריהו מקיים מצות ת"ת והיא הברכה שיש לו שכר מצוה של קיום ת"ת גם לאחר שלמד פרק א' שחרית ופרק א' ערבית.

והנה אפשר לומר שרבא פוסק כשיטה זו, אבל משמעות הסוגיא במנחות היא שאמנם ס"ל כרשב"י לענין הדאורייתא ולא כמותו לענין הסיג במס' ברכות. אבל למעשה אין נ"מ שבין כה ובין כה ס"ל שאפילו מדרבנן מצות ת"ת היא פרק א' שחרית וערבית, ואין סיבה לומר שלא יקבל דברי רבי יונתן לענין שכל מה שהוא למעלה משעור זה נחשב כקיום מצות ת"ת.

נמצא שבס"ה ישנן השיטות דלהלן: רבי ישמעאל (ור' גידל אמר רב שפוסק כמותו לפי הר"ן), רשב"י (ור' יוחנן ס"ל כמותו במס' מנחות), ר' שמואל בר נחמני א"ר יונתן, ורבא (וגם ר' גידל א"ר לפי רש"י בנדרים) שמכריע כרשב"י בעצם הדין ובבאור הפסוק וכרבי ישמעאל לגבי הסיג (או שסובר כר' שמואל בר נחמני א"ר יונתן כנ"ל). ולשיטה המכרעת הזו של רבא יש חובה ללמוד פרק א' ביום ובלילה, אין כאן חובה ללמוד כפי כחו דהיינו תמיד חוץ מן הזמן שעוסק בפרנסתו, ואין סיג לרגלי החשש לעתידה של תורה. לרבא איפא אין בלימוד חכמת יונית משום ביטול תורה, אם כי אפשר שיאסור אותה מטעמים אחרים, עי' מנחות דף ס"ד ע"ב תד"ה ארור. ומאביי אין הכרע אין הוא סובר לגבי פירוש הפסוק אם פרק א' אם כפי כחו.

להוסיף:

1. עיין במאמרו של הרב אהרן כהן בגליון האחרון של "בית יצחק" לגבי שיטת הר"ן בנדרים על ר"ג א"ר.
2. עי' מאמרי ב"הפרדס" על ת"ת ותפילה, לפיו יוצא שהרמב"ם פוסק כרבא (או רשב"נ א"ר).
3. עי' מו"נ ח"ג סוף פנ"א שמדבר על השגחה ושהאדם השלם ניצול מכל פגע כל זמן שדעתו קשורה עם הבוראת ורק כשמסיר דעתו ממנו עלול להנזק, ושם"מ אינו דומה האדם השלם בזמן הסרת דעתו מהבורא לסתם בן אדם -- האם יש קשר בין זה לענינו -- ובפרט לענין ת"ת בשעת פרנסתו וכד' (עי' במאמרו של כהן הנ"ל מה שמביא בשם מו"ר שליט"א).
4. מה שמובא באבות ובסנהדרין ובשאר מקומות על קביעת עתים לתורה, האם אין זה מורה על שעור מינימלי לת"ת? (מעניין מה שמצאתי בכ"י מתלמיד של הגר"ח שאמר שבולוז'ין אין קובעים עתים לתורה רק לביטול תורה, וזה עולה בקנה אחד עם שיטתו הראדיקאלית על ת"ת).

5. בדוק: מ"ש רשב"נ אר"י במנחות... "אינו לא חובה ולא מצוה אלא ברכה" משמע ששתי השיטות שקדמו לו הם בבחי' חובה ומצוה. ואולי: רבי ישמעאל הוא חובה, שלפיו הדין הוא כפי כחו תמיד, רק שפרנסה הוי היתר מיוחד שיש פסוק על זה, ולרשב"י הוי מצוה, דהיינו שפרק א' שחרית וכו' לןמדים מןשננתם וכדברי הר"ן, ומהפסוק ביהושע הוא לומד את המצוה (מה שקראנו סיג) בניגוד לחובה והוא ללמוד תמיד ממש.

6. לענין רשב"י בברכות -- ראה ששהוא סיג ולא מעצם הדין, שאם מעצם הדין מה לו לאביי לחקור אם עשו כרשב"י ועלתה או לא עלתה, מי שמע כזאת, ורק אם שיטתו היתה פרגמאטית וענין של מעשה אז שיין לומר עלתה או לא עלתה.